

ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA ÜLKELERİNDE SİYASİ, EKONOMİK VE SOSYAL DÖNÜŞÜM

Muharrem Hilmi ÖZEV*

ÖZET

Tunus ve Mısır'da rejimlerin hızla düşmesi diğer Arap ülkelerinin tamamını etkilemiş ve bölgede bir değişim süreci başlatmıştır. Bölgenin kendi iç dinamikleri kadar, Batılı ülkelerin bölge ile ilgili algılamalarında ve gelecek projeksiyonlarında görülen değişiklikler bu sürecin başlamasında etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından uygulanan kimlik politikaları ve ekonomik sıkıntılar da son gelişmelerin temel nedenleri arasında yer almıştır. Bölgede genç nüfusun ve yoksulluğun hızla artması, polis devleti uygulamaları ve insan hakları ihlalleri, vb. nedenler değişime neden olan bölgesel iç dinamikleri teşkil etmiştir. Ortadoğu'daki radikal hareketlerin Batı için tehlikeli boyutlara ulaşması ve Batı'nın liberal pazarlara ve yatırım alanlarına duyduğu ihtiyacın artması, Batı'yı bölge için demokrasi çağrılarını yapmaya itmiştir. Önümüzdeki dönemde demokratik taleplerin ve bölge halkları arasında etkileşimin artması, Mısır ile birlikte Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin had safhaya erişmesi, İsrail'in mevcut politikalarını gözden geçirmek zorunda kalması, Batı ile bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanması beklenilmelidir.

Anahtar kelimeler: Ortadoğu, Kuzey Afrika Ülkeleri, Değişim, Dönüşüm.

POLITICAL, ECONOMIC AND SOCIAL TRANSFORMATION IN THE MIDDLE EASTERN AND NORTH AFRICAN COUNTRIES

ABSTRACT

Fall of the regimes in Tunisia and Egypt have impacted all the other Arab countries and commenced a period of change in the Middle East and North Africa. Alterations in the internal dynamics of the region and in the perceptions and future projections of the western countries have taken effect in this change. Identity politics which was implemented after the collapse of the Ottoman Empire and economic troubles have taken place among the leading motives of the latest developments. The rapid increase of young population and poverty in the region, police state practices and human rights abuses, etc. have constituted the regional dynamics of the change. The fact that the radical movements in the region attained dangerous dimensions and increase in the needs of the western countries to liberal markets and

investment areas have led the western countries to call for democracy for the countries of the region. In the coming period, quest for qualified democracies and interaction among the countries of the region will increase; activities of Egypt and Turkey in the region will reach to an ultimate level, Israel will be forced to review its current policies, relations between the West and the countries of the region will be redefined.

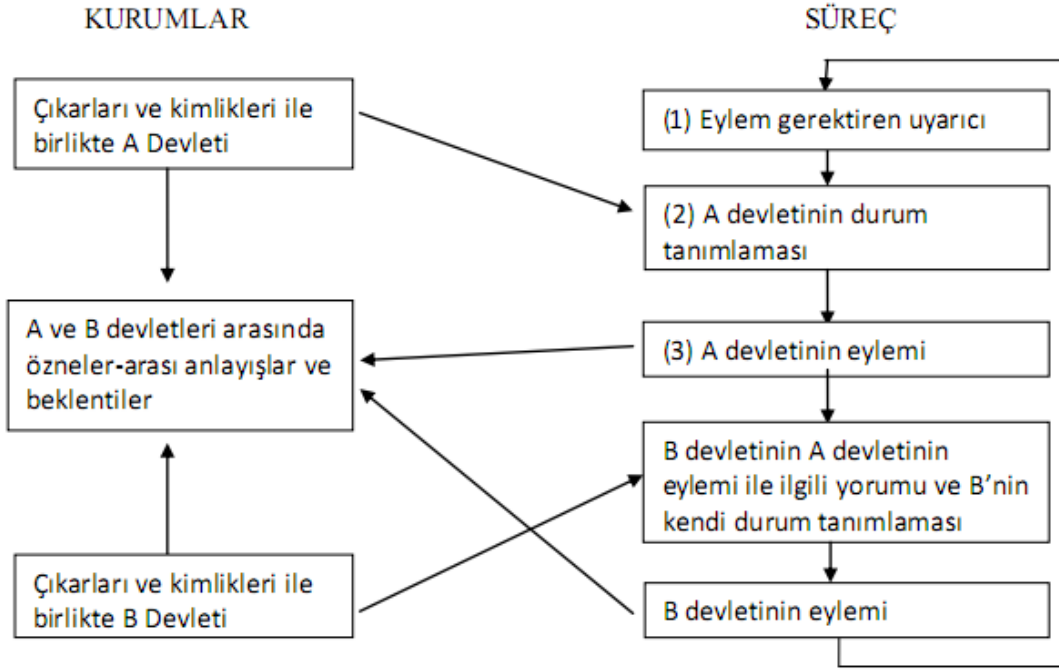
Keywords: Middle Eastern, North African Countries, Change, Transformation.

Giriş

Arap dünyasında son dönemde görülen hareketliliği, Tunus ve Mısır'da rejimlerin hızla düşmesini; Libya, Yemen ve Suriye gibi ülkelerdeki köklü rejimleri tartışılır hale getirmesini nasıl yorumlamalıyız? Değişim bu ülkelerin kendi iç dinamiklerinden mi kaynaklanmaktaydı, Batılı ülkelerin bölgede yürüttükleri gizli operasyonların bir sonucu muydu, yoksa her iki yönden etkili olan bir takım faktörlerin bir sonucu muydu? Bu soruların cevabını verebilmek için öncelikle 20. yüzyılda bu ülkelerin kuruluş süreçlerinde görülen temel özellikleri hatırlamak ve daha sonra yakın dönemde gerçekleşen olayları konstrüktivist uluslararası ilişkiler teorisinde önerilen süreç analizi mantığıyla mercek altına almak gerekmektedir.

SSCB'nin çöküşünün realist paradigma tarafından tahmin edilemediği, bu nedenle konstrüktivist teorinin de içinde yer aldığı eleştirel teorilerin ortaya çıkması için uygun bir zemin hazırladığı ileri sürülmüştür (Kratochwil, 1998: 205-240). Bu nedenle, 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası ilişkiler ile ilgili çalışmalar sadece reel politik açıdan değil, ekonomi politik ve kimlik politikaları açısından da incelenmeye başlanmıştır.¹

Ortadoğu uluslararası ilişkilerinin alâmet-i fârikası reel politik yanında kimlik politikalarının da bariz bir biçimde etkisini hissettirmesidir. Bu nedenle söz konusu ülkeler ile ilgili olarak sadece reel politik düzlemde yapılan açıklamalar doyurucu olmaktan uzaktır. Konstrüktivist uluslararası ilişkiler teorisi realist güç konfigürasyonu ile birlikte kimlik politikalarını da açıklama çerçevesine dahil etmekte ve bu nedenle Ortadoğu ülkeleri ile ilgili son derece elverişli açıklama çerçevesi sunmaktadır.² Konstrüktivist teori ideolojilerin, inançların, düşüncelerin; siyasi, sosyal ve düşünsel kimliklerin sadece nasıl etkili olduklarını değil, aktörlerce bu kimliklerin nasıl yönlendirildiğini de bir süreç içerisinde incelemeye çalışır.

Şekil 1: Kurumlar ve Süreç

Kaynak: Alexander Wendt, "Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics" *International Organization*, 46, 2 (Spring 1992), ss. 391–426, (s. 406).

Konstrüktivist teori reel politik ve ekonomi politik bakış açılarını yadsımsızın, aktörlerin bireysel özelliklerine ve toplumsal inşa sürecine vurgu yapar. Teoriye göre kimlik politikaları devletlerin uluslararası ilişkilerini belirler. Ancak bu etki tek yönlü değil, enteraktiftir. Yani kimlik politikaları aktörler tarafından yönlendirilebilir. Aktörler kendileri demokratik, otoriter vb. kimlikler belirleme konusunda bir dereceye kadar etkili olabilirler. Ayrıca, uluslararası alandaki aktörler kimin dost, rakip ya da düşman olacağını bir ölçüye kadar kendileri belirleyebilirler ve düşman kabul ettikleri aktörleri dost ya da rakip aktörler haline getirebilirler.

Bu açıdan bakıldığında, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin genel uluslararası çerçeve içerisindeki özgün konumlarını, uluslararası ilişkilerdeki genel tartışmaları da göz ardı etmeden açıklamak için oldukça uygun bir zemin sunmaktadır. Bu çalışmada Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin son dönemde yaşadıkları dönüşüm güç konfigürasyonu, ekonomik arka plan, düşüncelerin ve kimliklerin uluslararası siyaset üzerindeki etkisi gibi faktörler göz önünde bulundurularak süreç analizi mantığı ile değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri ve Kimlik Politikaları

Ortadoğu ülkelerinin bazıları Birinci Dünya Savaşı'nın, büyük çoğunluğu ise İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu ülkelerdeki yönetici elit, ister

kapitalist sistemi, ister sosyalist sistemi benimsemiş olsun, genel olarak Batı eğilimli kişilerden oluşmaktaydı ve bu elitin ideali eğitim, sanat, kültür, ekonomi ve toplum alanlarında ileri bir aşama olarak gördükleri Batı'yı yakalamaktı.³ Bu durum ilerici bir anlayışla halkı eğitmeyi ve yönlendirmeyi amaçlayan muhafazakar, kapitalist ya da sosyalist yönetimlerin, halka yabancılaşmış ve baskıcı klikler haline gelmesine neden olmaktaydı. Halklar ise gelenek ile bağını sorunlu hale getirmiş olan bu yönetimler tarafından uygulanan politikalara bir tür pasif direniş göstermekteydi. Suriye'de Nusayri azınlığın, Irak'ta ise Sünni azınlığın, hatta sayıları sadece yüzlerle ifade edilen küçük grupların iktidarı ele geçirmesi (at-Tawbah, 2011) olaylarında görülen nevi şahsına münhasır kimlik politikaları ise yönetimler ve halklar arasındaki uçurumu daha da derinleştirmekteydi. Bu yabancılaşma sonucunda, örneğin Mısır'da yapılan 2005 ve 2010 seçimlerine katılım oranları sırasıyla %25'i ve %35'i aşamamıştır.

Arap dünyasını özgün kılan önemli bir nokta da, modernleşmenin bir gereği olarak uygulanmaya çalışılan ulus kimliği ve ulus-devlet inşa projelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasıydı (İbrahim, 1996: 235). Bunun en önemli nedeni elbette ki Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgede sınırların Batılı ülkelerin çıkarlarına uygun olarak keyfi biçimde belirlenmesiydi (Gause, 1996: 24; Hinnebusch, 2003: 2). Bu uygulama bölgede kimlikler ile çıkarlar arasında derin bir uyumsuzluk ortaya çıkardı. Çünkü Arap ve İslam kimliği sınırları aşmaktaydı. Bu durumda söz konusu iki kimliğin her ikisini ya da sadece birini kullanarak bir ulus inşası gerçekleştirme imkanı ortadan kalkmıştı.

Arap milliyetçiliğine dayalı kimlik anlayışının tüm Arap dünyasını, İslami kimliğin ise tüm İslam dünyasını kapsıyor olması bu iki kimliğe dayalı bir ulusal / ülkesel⁴ kimlik geliştirilmesini imkansız kılmış ve dolayısıyla modernleşme çabası içindeki bölge ülkelerinin Batı'daki anlamıyla bir ulus inşa etmelerini güçleştirmiştir (Hinnebusch, 2003: 7). Bu durum Ortadoğu ülkelerinde yönetimler için derin bir meşruiyet krizinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kimlik sorununu aşmak isteyen yönetimlerden Mısır, Suriye ve Irak gibi bazıları laik bir Arap kimliğine dayalı ulus inşası, Suudi Arabistan gibi bazı ülkeler dine dayalı bir ülkesel kimlik inşası⁵ yoluna gitmişlerdir. Libya ve Yemen gibi bazı ülkeler ise bir dönem için bölgede etkili olan Arap milliyetçiliği rüzgarlarının etkisinde kalmışlarsa da, ülkesel farklılıkları korumak amacıyla geleneksel kabile bağlarını koruma ve güçlendirme yolunu tercih etmişlerdir. Arap milliyetçiliğinin etkisinden korunmak isteyen monarşiler de kabile kimliklerini bir ölçüde korumaya özen göstermişlerdir. Bu amaçla yürütülen kimlik

politikaları bölge uluslararası ilişkilerindeki istikrarsızlığın en önemli nedenlerinden biri olmuştur.

Kimlik politikaları ile dahili meşruiyet sorununu aşamayan bölge ülkeleri çareyi dış güçlerden (Batı ve SSCB) destek alan baskıcı yönetimler kurmakta bulmuşlardır. Soğuk Savaş süresince bu durum bölgede kendilerine yandaş ülkeler bulundurmaya zorunlu sayan Batılı ülkelerin ve SSCB'nin işine gelmiştir. 1970'lerin sonunda patlak veren ve 1980'li yıllar boyunca olanca yoğunluğu ile devam eden Afganistan krizi Ortadoğu ülkelerindeki rejimler ile büyük güçler arasındaki ilişkilerin en çarpıcı örneklerinden birini teşkil etmiştir. Bu ilişki biçimi Soğuk Savaş süresince bölgedeki despot yönetimleri sürekli hale getirmiştir.

Bilindiği üzere SSCB'nin ortadan kalkmasının temel nedenlerinden biri Batı ile sürdürdüğü silahlanma yarışını kaybetmesi ise, diğer bir nedeni Batılı ülkelerdeki refah düzeyinin Sovyet ülkelerinin kat be kat üstüne çıkması ve rejimin halklar nezdinde meşruiyetini kaybetmesi sonucu toplumsal patlama olasılığının ufukta gözükmesiydi. Esasen SSCB'nin refah düzeyi Birliğin kuruluşundan beri oldukça geri durumdaydı ve Doğu Bloğu ülkeleri bu durumdan kaynaklanan meşruiyet sorununu özgürlükleri kısıtlayarak aşmaya çalışmaktaydılar. Ancak 1980'li yıllarda ivme kazanan küreselleşme dalgası, yani iş gücü, finans ve enformasyon akışının gittikçe daha az kontrol edilebilir hale gelmesi sonucu halklar arası etkileşim artmaya başlamıştı. Bunun sosyal patlamalara gebe bir ortam oluşturduğunu gören SSCB'li (daha ziyade Rus) yöneticiler olayları kontrol edilemez bir noktaya gelmeden önce müdahaleye karar vermiş ve küçülerek korunma ve güçlenme stratejisi izleyerek birliği dağıtmıştır. SSCB'nin dağılması ile birlikte Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin dış dayanakları ortadan kalkmış ve bu rejimler birer birer çözülmüştür.

Orta ve Doğu Avrupa'da Soğuk Savaş döneminde varlığını sürdüren dikta rejimleri SSCB'nin dağılması ile birlikte yerlerini demokratik yönetimlere bırakmışlardır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Soğuk Savaş bakiyesi dikta ve monarşilerin de bu dönemden itibaren ciddi bir değişim ve dönüşüm sürecine girmeleri beklenebilirdi ama bu rejimler Soğuk Savaş'ın ardından 20 yıl geçmiş olmasına rağmen varlıklarını hala korumaktaydılar.

Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde ortaya çıkan halk hareketleri bölge ile ilgili ister kimlik politikaları açısından bakılsın, ister ekonomi politik teoriler açısından bakılsın, 2010 yılı itibariyle Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde mevcut gergin durumun patlamalara gebe olduğu alan çalışmaları yapanlarca sıklıkla dile getirilen bir noktaydı. Ne var ki, beklenen sarsıntının, tıpkı deprem tahminlerinde olduğu gibi, tam olarak ne zaman gerçekleşeceğini önceden söylemek imkansızdı.

SSCB'nin ortadan kalkması, Ortadoğu'da Doğu Bloğu karşısında bir denge arayışı içerisinde olan Batı'nın da bölge politikalarını gözden geçirmesini gerektirmekteydi. Ne var ki Batılı ülkeler hızlı bir değişimi bölgedeki çıkarları ve İsrail'in bekası açısından tehlikeli görmüş olmalıydılar ki, yakın ilişki içerisinde oldukları baskıcı rejimleri desteklemeyi sürdürdüler. Bu nedenle, Ortadoğu'da Doğu Bloğu ülkeleri ile eşzamanlı olarak yaşanması beklenen dönüşüm en az yirmi yıl daha gecikmiş oldu.

SSCB'nin tarih sahnesinden çekilmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Batılı ülkelerin bölgedeki diktatörlüklere duyduğu ihtiyaç da ortadan kalkmıştır. Buna rağmen İsrail'in güvenliği ve Batılı ülkelerin mevcut çıkar ilişkilerinin bir süre daha devam etmesi için, bölgedeki dikta rejimlerinin Soğuk Savaş'ı izleyen dönemde de devam etmesine göz yumulmuştur.

2000'li yıllara yaklaşılırken bu durumun daha fazla sürdürülemeyeceği anlaşılmış, bunun üzerine ABD'de basın ve akademik çevreler, 1990'ların sonlarından itibaren bölgenin demokratikleşmesi gerektiği yönünde görüş açıklamaya başlamışlardır.⁶ 11 Eylül olayları Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri için Batı'dan gelen demokrasi taleplerinin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Çünkü Batılı ülkeler demokrasiyi bölgede yükselen radikalizmin engellenebilmesi için kaçınılmaz bir gereklilik olarak görmeye başlamışlardır (Rubin, 2011). Nitekim 2002 yılında ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell Büyük Ortadoğu Projesi'ni ve bölge için demokrasi taleplerini resmi ağızdan açıklamış (Sharp, 2005: 1) ve 2003 yılında Başkan Bush bölgenin demokratikleşmesi gerektiğini "*Batılı ülkelerin altmış yıldır Ortadoğu'da demokrasi eksikliğini görmezden gelmeleri ve bu durumdan rahatsız olmamaları güvenliğimiz için hiçbir yarar sağlamamıştır*" (Kaye ve diğerleri, 2008: iii) sözleri ile dile getirmiştir.

Batılı ülkelerin bölge için demokrasi talep etmeye başlamalarının bir takım nedenleri bulunmaktaydı. Her şeyden önce halklardan kopuk yönetimler bölgede Batı için son derece tehlikeli olan radikal akımlar lehine elverişli bir ortam oluşturmaktaydı. Afganistan'da SSCB'ye karşı mücadele eden unsurlar, SSCB'nin ortadan kalkmasıyla Batı'yı hedef almaya başlamışlardı (Gerges, 2005: 25). Ortadoğu'daki antidemokratik ortam rejimlere gücenik kitlelerin hızla bu radikal akımlara katılmalarına teşne bir ortam oluşturmaktaydı. Nitekim dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin önemli bir bölümünü elinde bulunduran bölgede⁷ radikal akımların faaliyetleri 1990'ların ikinci yarısında dünya enerji güvenliğini tehdit edecek boyutlara erişmişti.

İkinci olarak, Ortadoğu bölgesindeki anti demokratik ortamda filizlenen radikal unsurlar sadece Ortadoğu ülkelerini ve Batılı ülkelerin bölgedeki çıkarlarını değil, doğrudan

doğruya Batılı ülkelerin güvenliğini tehdit edecek boyutlara erişmişti. 11 Eylül olaylarını ve Batılı başkentlere yönelik diğer terör saldırılarını gerçekleştirenlerin temel argümanları, Batı'nın bölgedeki varlığını diktatörler ve Batı yanlısı monarşiler aracılığıyla sürdürdüğü ve bu durumun bölge ülkelerinin koşullarının katlanılamayacak denli kötüleşmesine neden olduğuydu (Commins, 2006: 157, 172, 176). Bu argümanlar, Ortadoğu halkları nezdinde genel kabul görmekte ve halkların Batı'ya duyduğu öfke her geçen gün katlanarak artmaktaydı. Bu öfkenin yatıştırılması için bölgedeki yönetimlerin halklar nezdinde meşruiyet kazanması gerekmekteydi ve bunun da tek yolu demokrasiydi.

Üçüncüsü, radikal akımların her geçen biraz daha güçlenmesi İsrail'in durumunu biraz daha problemlili hale getirmekte⁸ ve bu ülkeyi ciddi bir beka sorunu ile karşı karşıya bırakmaktaydı. Bölge ülkelerinde halklar Filistin'de yaşanan dramın sorumlusu olarak monarşik ve diktatör yönetimleri ve bu yönetimleri destekleyen Batılı ülkeleri göstermekteydiler. İsrail'in, bölge uluslararası ilişkilerindeki pozisyonunun normalleşmesi ve beka sorununa köklü bir çözüm getirilebilmesi için de bölgede Batı tarafından "kabul edilebilir" demokrasilerin kurulması –ABD ve İsrail'deki aşırı muhafazakar çevrelerin tüm çekince ve itirazlarına rağmen- gerekmekteydi (Bellin, 2008).

Batılı ülkeleri bölgede demokrasi arayışına iten dördüncü önemli neden ise yeni pazarlara ve yatırım alanlarına duyulan ihtiyacın artmasıydı. Petrol stratejik bir hammadde özelliğini korusa da, bilişim ve elektronik sektöründe ortaya çıkan yeni ürünler ile ilgili şirketlerin ciroları enerji şirketlerinin cirolarını aşmaya başlamıştı ve bu yeni ürünler için daha fazla pazara ihtiyaç duyulmaktaydı. Kalabalık nüfusa sahip olan Uzak Doğu, Doğu ve Güney Asya ülkeleri bu noktada Batılı ülkeler için verimli birer pazar olma özelliğini korusalar da, hızlı gelişme oranları, coğrafi ve kültürel yakınlık ve benzeri nedenlerden dolayı uzun vadede bu pazarların Çin ve Hindistan gibi ülkelere kaptırılması ihtimali vardı. Bu nedenle Batı kendisi ile daha ilgili gördüğü Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin verimli bir pazar haline gelmesini ekonomik çıkarları açısından önemli görmeye başlamış olabilirdi. Nüfusu yarım milyara yaklaşan Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin alım gücünün yükseltilebilmesi bölgede kontrollü bir refah artışının gerçekleşmesine bağlıydı. Kayırmacılığın ve yolsuzlukların had safhaya eriştiği ülkelerde demokratikleşme olmadan böyle bir refah artışının gerçekleşmesi imkansızdı.

Bölge ülkeleri Arap Baharı'ndan önce de dış ticaret ve dış yatırımlar bakımından Batılı ülkelerle pek çok anlaşma imzalamış durumdaydılar. Ama bu ülkelerdeki yasal alt yapı, mevzuat ve bürokratik ilişki kalıpları Batı kökenli iş dünyasının rahat ve güven içinde çalışabileceği bir ortam sunmaktan çok uzaktı. Bölgenin Batılı yatırımcılar açısından daha

istikrarlı ve güvenli bir ortam haline gelmesinin olmazsa olmaz koşulu ise anayasal ve şeffaf demokratik rejimlerin kurulmasından geçmekteydi. Nitekim Dünya Bankası ve Batı etkisindeki araştırma merkezleri tarafından yayınlanan raporlarda bölge ülkelerinin bu konudaki eksiklikleri sıklıkla dile getirilmekteydi (Avartani, 2008).

Son olarak Çin ve Rusya gibi ülkelerin gelecekte Batı'nın bölgedeki etki alanını daraltmaları olasılığı da Batı'yı bölgede demokrasi arayışına itmiş olabilirdi. Çünkü demokratik barış teorilerinin (Russet, 1993: 3-16; Kasler & Thompson, 2005: 3-35) de öngördüğü üzere, bölgede gelişen demokrasilerin dış politikaları Batı demokrasileri üzerine yoğunlaşacak ve bu durum gelecekte daha da güçlenebileceği düşünülen otokratik güçlerinin bölgeye nüfuz etmelerinin önüne set çekebilecekti. Ayrıca, demokratikleşme sürecinin başarılı olmasının ardından Müslüman Ortadoğu ülkeleri yönetimleri ve halkları ile Batı arasında iyi ilişkiler kurulabilmesi halinde, Batı dünyası yüz milyonlarla ifade edilen Müslüman nüfusa sahip Çin, Hindistan ve Rusya üzerinde kontrol kurma, en azından bu ülkelerin dış politikalarını kontrol etme bakımından elverişli bir dayanağa sahip olma imkanı bulabilirdi.

1990'lı yıllarda tek süper güç olarak yalnız kalan ABD'nin dünya ekonomisindeki payı 2000'li yıllara gelindiğinde küçülmüş; Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Türkiye ve İran gibi yeni aktörler Batı'nın uluslararası alandaki etkinliğini sınırlandırmaya, tek başına davranışlarını kısmen de olsa engellemeye başlamışlardı. Son dönemde varlıklarını hissettirmeye başlayan bu yeni güçler kronik sorunlarla dolu Ortadoğu'ya daha rahat müdahale edebilirler ve Batılı ülkelerin çıkarlarını sadece Ortadoğu'da değil tüm dünyada zora sokabilirlerdi. Özellikle Çin ve Rusya'nın bir blok halinde Batı karşıtı bir kamp oluşturmaları ve Ortadoğu'daki diktatörlüklerle daha yakın ilişkiler kurmaları olasılığı Batı dünyasında Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerin demokrasi zemininde bir an önce daha sağlıklı ve sürdürülebilir bir biçimde yeniden inşa edilmesi gerektiğini düşündürmeye başladı. Demokratik hukuk devleti diktatörlükle yönetilen büyük devletlerle ilişkilerin derinleşmesini engelleyebilirdi. Bunun tek yolu ise halklar nezdinde meşruiyet sahibi olan demokratik yönetimlerin ortaya çıkmasını sağlamak ve bu yeni yönetimler ile yeni ilişkiler ağı oluşturmaktı. Ve bu hedef yükselen yeni güçlerin Ortadoğu'ya daha etkin bir biçimde müdahil olma gücüne sahip olmalarından önce gerçekleştirilmeliydi.

Öte yandan, 11 Eylül 2001 olayları Batı açısından Ortadoğu'daki durumun vahametini bütün çıplaklığı ile ortaya koymuştur. Ne var ki, ABD'de Yeni Muhafazakarların iktidara gelmesi ve bölgenin demokrasiye geçişini kontrollü ve hızlı bir biçimde gerçekleştirme amacıyla yürürlüğe koydukları ve Afganistan ve Irak'ın işgali ile somutlaştırdıkları son derece

safça ve şiddete dayalı politikalar ters tepmiş ve bölgenin demokratikleşmesini en az bir on yıl daha geciktirmiştir.

11 Eylül olaylarının ardından ABD terörizmle mücadele ve demokrasi söylemleri çerçevesinde Afganistan ve Irak'ı işgal etmiştir. Ne var ki, ABD işgal ettiği her iki ülkede de, gerek terörizmi engelleme, gerekse demokrasinin kurumsallaşması anlamında, aksi yöndeki iddialara rağmen⁹, ciddi bir mesafe kaydedememiştir. Dahası, bu iki ülkede insan hakları, ekonomik durum ve güvenlik ortamı işgal öncesi dönemlerden bile daha kötü bir duruma gelmiştir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri açısından bakıldığında bu durum bir yandan demokrasi yanlısı eğilimleri umutsuzluğa sürüklemiş, diğer yandan ise diktatörlük ve monarşilerin konumlarını biraz daha sağlama almalarına ve ömürlerini uzatmalarına neden olmuştur.

Batılı ülkelerin bölgeye yönelik demokrasi arayışları ve söylemleri bölgede demokrasi arayışına can veren iç dinamikleri görmemizi engellememelidir. Bu durumu Mısır örneği üzerinden biraz daha açıklığa kavuşturabiliriz.

Bölge İç Dinamikleri ve Demokratikleşme

Tunus'ta başlayan ve tüm Arap dünyasını kuşatan değişim rüzgarı Arap halkları arasında değişim arzusunun sadece 2010 yılı sonu itibariyle başladığı gibi bir yanılgıya meydan vermemelidir. Örneğin Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren ciddi muhalefet hareketlerine sahne olan ve ciddi bir muhalefet kültürüne sahip olan Mısır'da, gerek İngiltere hakimiyeti döneminde, gerek bağımsızlık döneminin ilk yıllarında, gerekse Nasır döneminde muhalefet hareketleri hiç eksik olmamıştır. Son 30 yıllık dönem itibariyle bakıldığında ise, Camp David anlaşmasından bu yana halkın hükümete olan öfkesini gösterme amaçlı pek çok eylem gerçekleştirilmiştir. Enver Sedat'a düzenlenen suikast Camp David Antlaşması'nın bir sonucuydu. Bunu Cemaat-i İslami tarafından yapılan gösteriler ve bu gösterilen bastırılması olayları izledi. Daha sonra ise Müslüman Kardeşler, Vafd, Demokratlar Birliği, Liberaller, Nasırcılar ya da Sosyalistler gibi geleneksel gruplar tarafından hükümet aleyhine yapılan gösteri girişimlerinin ardı arkası kesilmedi.¹⁰

2000 yılı İsrail'in Al-Aksa intifadasını bastırması sırasında hükümetin pasif kalmasını protesto eden Kahire, Mansura ve İskenderiye üniversitelerinden pek çok öğrencinin de katıldığı gösterilere sahne oldu. 2003 Irak işgaline karşı hükümetin tutumunu eleştiren gösteriler sırasında "20 Mart Değişim Hareketi" ortaya çıktı. 2004'te Cemal Mübarek'in başkan adaylığı söylentileri üzerine "Uzatmaya hayır! Velihtlığa hayır!" sloganları eşliğinde "Kifaye" (Yeter!) hareketi çok sayıda taraftar topladı. 2005 yılı yargı mensuplarının yargı

bağımsızlığı taleplerine, 2006 yılı yasak olmasına rağmen büyük işçi grevlerine tanık oldu. 2007 yılında doktorlar, öğretmenler ve mühendisler gibi meslek grupları gibi hükümet aleyhtarı girişim tarafından pek çok gösteri gerçekleştirildi (at-Tawbah, 2011).

2008 yılı Mısır için bazı bölgelerde görülen içme ve sulama suyu sıkıntısı nedeniyle hükümet karşıtı gösterilerin “Su Devrimi” adını aldığı (at-Tawbah, 2011), ekmek kuyruğu kavgalarına ve daha da önemlisi reformla verilen toprakların geri alınmasına ve gübre sübvansiyonlarının kaldırılmasına tepki gösteren çiftçilerin gösterilerine sahne olmuştur.

2010 yılında ise parlamentonun üst kanadının yenilenmesi için yapılan seçimler Wafd, Karamah, Demokratik Cephe, Yarın, Nasırcılar Birliği, Liberaller ve Müslüman Kardeşler gibi partiler ve “Değişim Cephesi”, “Değişim için Halk Atılımı”, “Değişim Yanlısı Edebiyatçı ve Sanatçılar” gibi değişim isteyen gruplar tarafından protesto edilmiştir (Alshobaki, 2010).

Demokrasi ve özgürleşme taleplerinin ön plana çıkararak bu tür gösteri ve olaylar sadece Mısır ile sınırlı değildi. Örneğin, 1990’lı yıllarda Libya’da demokrasi talep eden muhaliflerden pek çoğu tutuklanmıştı. Tunus’ta iktidar için ciddi bir tehdit olarak görülen muhalif lider Çannuşi İngiltere’de sürgünde yaşamaktaydı. Cezayir, Suriye ve Yemen’de de benzer bir atmosfer hakimdi. Söz konusu dönemde bu ülkelerde muhalefetin başının İslami hareketler çekmekteydi.¹¹ Körfez’deki monarşilerde ise, liberallerin sesi kısık kalsa da, muhalif kesimler tepkilerini daha ziyade din adına ortaya koymakta ve monarşilere toplu dilekçeler sunmaktaydılar (Peterson, 1988: 190-6; Abu –Hamad, 1992: 55-63).

Bölge ülkelerinin dış politikaları açısından bakıldığında, İsrail’in özellikle Gazze kuşatması ve Dökme Kurşun Operasyonu gibi uygulamaları karşısında sergilenen pasif tavır ve tutumlar da halklar ile yönetimler arasındaki ayrışmanın derinleşmesine neden olmuştur. Arap ve İslam kimlikleri nedeniyle yakınlık duydukları Filistin halkının yalnızlığı bölge ülkelerindeki halklar ile yönetimler arasındaki ayrışmayı biraz daha derinleştirmiştir. Söz konusu yönetimlerin bölgedeki ABD planları karşısında pasif kalmaları, örneğin Mısır’ın Kamp David Antlaşması ile Sina’nın boşaltılmasına karşılık asker sayısını ve silahlanma düzeyini sınırlandırmayı kabul etmesi, 1991 yılında Irak’a uygulanan ambargoya katılması ve 2003 yılında bu ülkenin işgal edilmesi, bölünmesi ve petrolünün ABD politikalarına göre işletilmesi karşısında pasif kalması gibi tutum ve davranışlar yönetim-halk ayrışmasını daha da derinleştirmiştir.

Ortadoğu ülkelerinde yönetimler karşı karşıya buldukları meşruiyet sorununu çözebilecek kimlik politikaları geliştiremedikleri için ülkelerini birer polis devletine çevirme ve vatandaşları istihbarat kısıfı ile kontrol etme yoluna gitmişlerdir (Amnesty International, 2010). Mısır’daki gösterilerde “ekmek, özgürlük, adalet ya da Karamah (insan onuruna

saygı)” sloganlarının kullanılmış olması bu anlamda önemliydi. Keyfi gözaltılar, hesap sorulamazlık, işkence, ölüm vakaları, polis sayısındaki aşırı artış (örneğin Mısır’da 1974’te 75.000 civarında olan polis sayısı 2010 yılında 1.050.000’e ulaşmıştır ve bunların yaklaşık 400.000’i sivil polistir¹²), cezaevlerinde aşırı yığılma, etnik ve dini grupların özgürlüklerinin kısıtlanması; örgütlenme, ifade ve basın özgürlüğünün son derece kısıtlı olması, vb. uygulamalar bu ülkelerde polisin ne denli ezici bir etkinliğe eriştiğini ortaya koymaktadır. Polis devleti yöntemi bir noktaya kadar vatandaşın rejimlere karşı sessiz kalmasını sağlamışsa da, internet, cep telefonu, uydu yayıncılığı gibi teknolojik araçların gelişmesi ve devletin enformasyon kontrol tekelinin kırılmasıyla işlerliğini kaybetmiştir.

Arap dünyasının tümü üzerinde önemli bir ağırlığı olan ve bölge olaylarını anlamak için bir mihenk taşı mesabesinde bulunan Mısır için verilen bu örneklerin benzerlerini Libya, Yemen, Tunus ve Suriye gibi ülkeler için de vermek mümkündür. Söz konusu ülkelerdeki yönetimler muhalif kesimlerin eylemlerine ve uyarılarına rağmen halk ile aralarındaki ayrışmayı telafi etmek yerine uçurum haline getirecek uygulamalara devam etmişlerdir. Polis devleti uygulamaları gittikçe daha da sertleşmiş, yönetici kesimlerin zenginlikleri gözle görülür biçimde artmaya devam etmiş, üst düzey bürokrat isimlerinin karıştığı rüşvet olayları artmış ve iletişim araçlarının yaygınlaşması nedeniyle her geçen gün daha da görünür hale gelmiştir. Bu tür uygulamalar söz konusu ülkelerde yoksulluğu yaygınlaştırmış, halkların büyük bölümünü yoksulluk sınırının altına itmiş¹³ ve rejimlerin meşruiyeti için temel dayanak olan orta sınıfları ortadan kaldırmıştır. Oysa küreselleşmenin ivme kazandığı bir dönemde bu tür politikaların ve sosyal yapıların sürdürülmesi imkansız hale gelmişti.

Küreselleşme kaçınılmaz olarak üretim, yatırım ve istihdam konularında yapısal değişiklikleri beraberinde getirmektedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ekonomilerinin küresel ekonomiyle daha hızlı bütünleşme hedefi için, dahili ve çok taraflı uygulama alanlarının koordineli bir biçimde yürütülmesi ve imalat sanayi, tarım, hizmetler, vb. alanlarda tam bir liberalizasyona gidilmesi gerekmektedir. Üstelik beşeri sermaye, teknolojik ve fiziki sermaye, vb. geliştirilmesi ve kurumsal iyileşme sağlanması, küresel bütünleşme hızının yakalanması bölge ekonomilerinin geleceği açısından son derece önemliydi.¹⁴

Bölge ülkelerinde yönetimler siyasi kültür ve ekonomik gücü elinde bulunduran kesimler itibariyle değişime direnmekteydiler. Dolayısıyla demokratik bir dönüşüm gerçekleşmeksizin iç kaynaklı değişim taleplerinin gerçekleşmesi ihtimali oldukça düşüktü. Ticaret serbestisinden istifade edecek olan kesimlerin söz sahibi olmaları halinde bu yöndeki gelişmeler için dahili bir eğilim oluşabilirdi. Oysa bölge ülkelerinin anti demokratik siyasi yapıları bu tür gelişmelere izin verecek nitelikte değildi. Körfez ülkelerinde bu alanda ciddi

bir ilerleme sağlanabilmişse de bu istisnai bir durumdu ve yöneticilerin en yüksek ticari paya sahip olmaları yanında, bu ülkelerin nüfus yapıları, vb. gibi etkenler bu noktada etkiliydi. Bölge ülkelerinde hızlı nüfus artışı, kitlelerin baskı altında tutulması ve ekonomik bakımdan güçsüz kalması, onları siyasi manipülasyonların ve terör örgütlerinin hedefi haline getirmekteydi. Bu koşullar yöneticileri ticaret serbestisi de dahil olmak üzere bir takım ekonomik iyileştirme önlemleri almaya zorlamaktaydı. Ama bunun için sadece doğal dahili süreçler yeterli değildi. Sonuçta siyasi ve ekonomik baskı dayanılmaz bir hal alınca halk hareketleri için son derece elverişli bir ortam oluştu.

Ortadoğu ülkelerinde halklar ile yönetimler arasındaki yabancılaşmanın yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı derinleşmesi sonucunda, yönetimlere dönük öfke bunları destekleyen ya da en azından bölge halkları tarafından böyle olduğu düşünülen ABD'ye büyük ölçüde yansımaya başlamıştır. El Kaide'nin bölgede Amerikan aleyhtarı faaliyetleri için bulduğu kamuoyu ve insan kaynağı desteği bunun en çarpıcı örneğini teşkil etmiştir. 1990'ların başından itibaren bölgede ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Batılı ülkelerin yöneticileri önlem arayışı içerisine girmişler ve 1990'ların sonlarında bölgenin artık demokratikleşmesi gerektiğini dillendirmeye başlamışlardır. Çünkü zamanla Ortadoğu halklarının diktatörlüklere katlanma güçleri ortadan kalkmış, iletişim ve enformasyon araçlarının gelişmesi baskıcı yönetimlere karşı duyulan öfkenin hızla derinleşmesine ve kitlesel örgütlenmenin kolaylaşmasına neden olmuştur. G. W. Bush döneminin Irak ve Afganistan'da giriştiği naif ve şiddete dayalı uygulamalar nedeniyle biçim değiştiren bu yeni yaklaşım, Obama yönetimi ile birlikte çok daha güçlü bir biçimde dile getirilmeye başlanmıştır. Ne var ki, Obama'nın Ankara ve Kahire konuşmaları ile en açık ifadesini bulan bu yeni politikalar bölgedeki yöneticiler tarafından ya iyi okunamamış ya da statükoyu koruma arzusunun çok şiddetli olması Batı'dan gelen demokratikleşme taleplerinin doğru okunmasını engellemiştir. Mesaj doğru okunsa bile, mevcut sosyal ve siyasi yapılar mesajın gereğinin yerine getirilmesinin önünde büyük engel teşkil etmekteydi. Sonuçta dış politikada, eğitimde, ekonomide, siyasi yapıda, sosyal, dini ve kültürel alanlarda ve medyada çağdışı kalan politikalar, göstericilerin "ekmek, özgürlük ve adalet" sloganları ile karşılaşınca yıllardır biriken toplumsal gerilim 2011 yılı başında, Batılı ülkelerin aktif ya da pasif müdahalelerinin de etkisiyle patlamış oldu. Bu noktada en büyük payın internet ve uydu yayıncılığına ait olduğunu belirtmeliyiz.

Haberleşme araçları sayesinde dünya ortalaması ile kendi ülkeleri arasındaki makasın gittikçe açıldığını gören bölge ülkelerinde, polis devletinden ve yoksulluktan bunalan halklar, zaten patlamaya hazır birer barut fiçisi haline gelmiş bulunmaktaydılar. Bir kıvılcım bu fiçinin

fitilini ateşlemek için yeterliydi. Tunus'ta zabıtalardan manav Muhammed Buazizi'nin tezgahına hakaretlerle el konulması patlama için gerekli ilk kıvılcımı çakmış oldu.

2010 yılı sonu itibariyle Tunus'ta patlak veren ve bütün bölgeyi etkisi altına alan olayların, bir bakıma 1967 utancının üzerinden bir nesil (40 yıllık bir süre) geçmiş olmasının da bir sonucu olduğu ileri sürülebilir. Arap dünyası 1967'de İsrail karşısında alınan yenilgi sonucu oluşan travmanın etkilerinden de kurtulmaya başlamıştı. Diğer bir deyişle, artık yöneticilerle halklar arasındaki ilişkiler sadece Arap-İsrail sorunu üzerinden tanımlanır olmaktan çıkmıştı. İnsanlar güvenlik, saygınlık ve refah istemeye başlamışlardı. David Ignatius'un da dediği gibi, artık Arapların (siyasi) ar damarı çatlamıştı (Pasiflik ve çekingenlikleri sona ermişti). Ordu tanklarına, gizli polise, mafyaya meydan okuyarak sokaklara dökülmüşler, tüm (alt sosyal tabakalardan) etnik ve dini gruplar rejimlere karşı tek vücut halinde isyan etmişlerdi (Ignatius, 2011).

Ortadoğu'daki Halk Hareketlerine Devrim Denilebilir Mi?

Türk Dil Kurumu büyük sözlüğüne göre devrim "Belli bir alanda hızlı, köklü ve nitelikli değişiklik; yerleşik toplumsal düzeni değiştirme ve yeniden biçimlendirme; yavaş bir gelişme olan evrime karşıt olarak, toplumsal yaşayışta ve siyasal durumda birdenbire gerçekleştirilen, köklü ve temelli bir değişme" anlamına gelmektedir. Devrim (revolution) sözcüğü siyaset bilimi terimi olarak ele aldığımızda ise, böylesi bir makalede değerlendirilmesi ve sonuca ulaşılması imkansız olacak kadar geniş bir anlam derinliği ile karşı karşıya kalmaktayız. Örneğin, siyasi literatürde devrim ile ilgili tartışmalar Aristo'nun antik Yunan şehir devletlerinde rejim değişikliklerinin nasıl gerçekleştiğine, oligarşi ve demokrasilerin nasıl ortaya çıktığına dair görüşlere kadar eskiye gitmektedir (Arendt, 1990: 22). Astronomiden alınan ve dairesel hareket anlamına gelen devrim sözcüğü bir dönem için diyalektik döngüyü işaret etmekte ve bazen de 'eski iyi düzen'in restorasyonu anlamına kullanılmaktaydı (Arendt, 1990: 55). Hannah Arendt'in de belirttiği gibi, 1789 Fransız Devrimi'nden sonra devrim (revolution) sözcüğü eskiden kopuş ve her anlamda yeni bir düzen'in ortaya çıkması anlamını kazanmıştır (Heywood, 2006: 56). Bu yönü ile devrim kendini zorla empoze eden bir ideolojinin kaçınılmaz bir sonucudur ki, bu durum Bolşevik Devrim ile birlikte iyice netlik kazanmıştır (Arendt, 1990: 57). Devrim yapanlar arasında acıma duygusuna dayalı olarak ortaya çıkan dayanışma ruhu devrim hareketinin gelişmesi için ilham verebilir ve devrimin yönünü belirleyebilir (Arendt, 1990: 351). Yolsuzluklar, devlet kurumunun uygulamalarından masum halkın kötü etkilenmesi devrim sürecini hızlandırabilir (Arendt, 1990: 252).

Hannah Arendt'in devrim ile ilgili olarak yaptığı açıklamalarında bir takım unsurlar ön plana çıkmaktadır. Her şeyden önce devrimler tarihsel döngü içerisinde bir takım siyasi, sosyolojik ve ekonomik unsurların etkileşimi sonucunda ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, devrimlerin ardında belirli bir ideoloji bulunmaktadır. Bu bağlamda siyaseti yönlendirmekte olan mevcut ideolojinin ya da ideolojilerin umut vadeden itici gücünü kaybetmesi ve/veya yeni ideolojilerin ve düşüncelerin devrimci kesim arasında yaygınlık kazanması önemlidir. Üçüncüsü, devrimler bu ideolojilerin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yoksulluk, özgürlük ve eşitlik talepleri yanında geniş halk kitlelerinin mağduriyet psikolojisi içerisinde dayanışmaya girmeleri söz konusu ideolojilerin biçimlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Sonuç olarak, Andrew Heywood tarafından da tanımlandığı biçimiyle devrim *“baştan aşağı, kökten bir değişimi ifade eder. Devrimler, tipik olarak, geçmişten beklenmedik ve çoğunlukla şiddete dayalı bir kopuşu beraberinde getirerek siyasi düzeni tamamıyla yeniden şekillendirir. (...) Devrimler yasadışı halk hareketini içeren halk ayaklanmalarıdır; özelliği itibariyle genellikle şiddet içerir.”* (Heywood, 2006: 56).

Tunus ve Mısır'da gerçekleşen olaylar bir manavın kendini yakmasıyla aniden gelişmiş ve kısa süre içerisinde tüm Arap dünyasını etkisi altına almış; Libya, Yemen, Bahreyn, Ürdün ve Fas'ta halklar yönetimleri protesto eden sokak gösterileri düzenlemeye başlamışlardır.

Protestocular tarafından dile getirilen özgürlük, saygınlık ve demokrasi talepleri Batı dünyasınca öteden beri savunulan değerlerin bir yansıması olarak tezahür etmiştir. Bu da bölgedeki yönetimlerin Arap milliyetçisi, kabileci ya da İslamcı ideolojilerle kendi meşruiyetlerini artık sürdüremeyecekleri anlamına gelmiştir. Arap milliyetçiliği ideolojisinin 1967 yenilgisinin ardından, 1970'li yıllarda bölgeye akan petrol gelirlerindeki dramatik artışa ek olarak her Arap ülkesinin kendi egemenliğini ön plana çıkarması ile birlikte zayıflama sürecine girdiği bilinen bir gerçektir.¹⁵ Arap ülkelerinde yaşanan halk hareketleri, bir dönem için bölgeye hakim olan ve düşük düzeyde de olsa etkisini hala sürdürmekte olan Arap milliyetçiliği ideolojisinin, bölgede iç ve dış siyaseti yönlendirme konusunda yetersiz kalmaya başlaması ve bunun yerine Batı dünyasında genel kabul gören özgürlük, saygınlık¹⁶ ve demokrasi gibi talepleri içeren düşüncelerin siyasete hakim olmaya başlaması olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda bölgede yaşanan halk hareketleri, Ortadoğu bölgesinde siyasi ve toplumsal yapıların dayandığı zihinsel çerçevede ciddi bir değişim gerçekleştiğini göstermektedir.

Bu alt yapının değişmesinde en önemli etkenlerden biri, söz konusu ülkelerce özellikle 1970'li yıllardan itibaren uygulanmakta olan eğitim programlarıdır. Diğer bir önemli etken ise

enformasyon teknolojilerinde görülen gelişmelerdir. Bölge halkları uydu yayıncılığı, cep telefonu ve internet sayesinde diğer halkları, özellikle de Batılı ülkeleri daha yakından tanıma ve kendilerini onlarla karşılaştırma imkanı bulmuşlar ve kendi geri kalmışlıklarını mevcut iktidarların kötü yönetimine bağlamışlardır. Küreselleşmenin ivme kazandığı çağımızda ulus devletler artık kendi halklarını kontrol etme gücüne sahip değillerdir.¹⁷ Düşünsel temelde gerçekleşen bu değişim nedeniyle, bölge ülkelerindeki iktidarların Batı'daki gibi şeffaf, demokratik, insan haklarına saygılı ve ekonomik alanda iyileştirme sağlamayı başaran yönetimlere dönüşmedikçe meşruiyet kazanamayacaklarını söylemek gerekmektedir.

Ortadoğu'da diktatörlüklerin kendilerini siyasi olarak sürdürmeleri imkansız hale gelmiştir. Elbette ki, kısa dönemde eski siyasi, ekonomik ve bürokratik elitin varlık göstermeye devam etmesi kaçınılmazdır. Nitekim Arendt'in de belirttiği gibi, Fransız Devrimi ile birlikte Monarşi'nin düşmesi ne yöneten-yönetilen ne de devlet/hükümet-millet arasındaki ilişkiler üzerinde ciddi bir değişiklik getirmiştir (Arendt, 1990: 74). Ancak özellikle Mısır ve Tunus örneğinde halklar giriştikleri bir ayaklanma ile liderlerini değiştirebildiklerini ve bundan sonra da değiştirebileceklerini görmüşlerdir. Bu da önümüzdeki dönemde statükonun, tüm direnmelere rağmen artık sürdürülemeyeceği anlamına gelmektedir. Bu anlamda Mısır ve Tunus'ta yaşanan olayların tüm Arap dünyasını etkilediği tartışmasız bir gerçektir. Ne var ki, sözünü ettiğimiz halk hareketlerinin siyasi anlamda tam bir devrime dönüşmesi, siyasi liderliğin şeffaf seçimler ile belirlenmesine ve demokratik yönetimlerin iş başına gelmesine bağlıdır ki, önümüzdeki süreçte bu bağlamda yaşanacak olan gelişmeler halk hareketlerinin birer devrim niteliği kazanıp kazanmadığını ortaya koyacaktır.

Ekonomik ve sosyal bakımdan ise, Mısır ve Tunus gibi devlet yapısının kurumsallaştığı ülkelerde halkların büyük çoğunluğunu oluşturan alt sınıflar mevcut konumlarına rıza göstermeyeceklerini ortaya koymuşlardır. Bu durumda Arap ülkelerinde orta sınıflar güçlendirilinceye dek halklar ve yönetimler arasındaki gerilimin süreceği ve yönetimlerin meşruiyet krizi yaşamaya devam edecekleri öngörülebilir. Libya ve Yemen gibi aşiretlerin etkin olduğu ülkelerde ise, iktidar hangi aşiret elinde kalırsa kalsın, iktidarın nimetlerinden yararlanamayan aşiretler birer istikrarsızlık unsuru olarak kalacaklardır. Enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerin de etkisiyle, iktidarların belli bir aşiretin tekelinde istikrarlı bir biçimde devam etmesi imkanı kalmamıştır. Bu nedenle, Libya ve Yemen gibi ülkeler ya aşiretler temelinde bölünecek ya da tüm ülkeyi kuşatan vatandaşlık ilkesi temelinde meşru yönetimler ile istikrara kavuşacaklardır. Aksi takdirde bu ülkelerde siyasi kriz sona ermeyecektir.

Sonuç itibariyle, Arap ülkelerinde son dönemde yaşanan olayları siyasi ve sosyal bir devrimin aşamaları olarak görmek mümkündür. Devrimler bir süreci işaret eder; toplumsal krizler, halk hareketleri ve ayaklanmalar ise bu sürecin sadece bir parçasıdır. Bu açıdan bakıldığında son dönemde Ortadoğu’da yaşanan ayaklanmalar da ancak uzun erimli bir devrimin anlık parçaları olarak görülebilirler.

Tarih boyunca toplumlar ekmek, huzur/özgürlük/güven ve adalet aramışlardır. Liderlerin ve rejimlerin meşruiyet kazanması, yani sürdürülebilir hale gelmesi bu taleplerin karşılanmasına matuf olmuştur. Din, kabile ya da aşiret bağları ve diğer kimliklerin hemen hepsi bu talepler arasında bir denge kurma arayışıdır.

Bu açıdan bakıldığında, Mısır başta olmak üzere, Ortadoğu halkları da bir medeniyet birikimin temsilcileridirler ve mevcut evrensel medeniyet birikiminden az ya da çok, elbette ki, haberdardırlar. Devrimi, belirli entelektüel ve ideolojik birikim(ler)in kitleler düzeyinde yaygınlık kazanması sonucunda gerçekleşen rejim değişiklikleri olarak tanımlayabiliriz. Tüm ideolojiler insanlık için daha yaşanılabilir ve daha müreffeh dünyanın sihirli anahtarlarının kendi ellerinde olduğunu iddia etmektedirler. Ama devrimi sadece, Avrupa’ya özgü modernist düşüncenin hayata geçirilmesine dönük büyük ayaklanmaların amacına ulaşması şeklinde tanımlamak, Batı merkezli bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, içinde bölge halklarına tepeden bakan, hatta sahip oldukları kimlik ve kültür unsurları nedeniyle “gerçeği” anlama kapasitesine sahip olmadıklarını ileri sürerek küçümseyen izler taşımaktadır.

SSCB’nin dağılması bir devrim ya da karşı devrim ise, Tunus’ta, Mısır’da başlayıp tüm Ortadoğu ülkelerine yayılan ayaklanma hareketi de bir devrim sayılmalıdır. Eğer devrim ile bölgesel uluslararası düzenin değişmesi kast ediliyorsa, bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini şimdiden söylemek imkansızdır. Ama halihazırda değişmiş bulunan ve gelecekte değişmesi muhtemel bazı noktaları ve hatırlatmakta yarar vardır.

Her şeyden önce, Ortadoğu ülkelerinde halklar, iletişim imkanlarının da katkısıyla, dış politikayı ilgilendiren konularda eskisine nazaran daha ilgili bir konuma gelmişler ve ilgi duydukları alanlarda hükümetler üzerine baskı yapmaya başlamışlardır. Dış politikanın popüler hale gelmesi nedeniyle, dış güçlerin halkları göz ardı ederek bölgedeki yönetimlerle anlaşmalar yapmaları imkanı eskisine göre çok daha daralmış gözükmektedir. Son dönemde ABD’nin bölgedeki kamu diplomasisi faaliyetlerine ağırlık vermesi ve kendi politikalarını anlatmak ve dayatmak yerine bölgedeki resmi ya da sivil unsurların ne dediğini anlayıp politikalarını buna göre şekillendirmeye çalışması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, bölgede yaşayan halkların ABD dış politikasını bir dereceye kadar da olsa biçimlendirme gücüne eriştiğini göstermektedir. Bölge ülkelerinde görülen sivil toplumla

ilgili, akademik, siyasi ve diplomatik faaliyetlerin gelecekteki seyri bölgenin uluslararası arenadaki konumu ve uluslararası olayları biçimlendirme gücü üzerinde belirleyici etkiye sahip olacaktır.

Eğer devrim ile kast edilen, Fransız Devrimi'nin ya da sosyalist devrim ve karşı devrimlerin akabinde görülen önemli sınır değişiklikleri ise, bölgede yakın gelecekte ciddi sınır değişikliklerinin yaşanması olasılığı, Arap-İsrail sorunu çerçevesinde bile olsa, oldukça düşüktür. Böyle bir durum sadece dış güç müdahalesi sonucu olarak gerçekleşebilir ve bu çağda böyle bir sınır değişikliği esasen büyük sorunlarla baş etmeye çalışan bölge için daha büyük meydan okumaları beraberinde getirebilecektir. Bununla birlikte, demokratikleşmenin ardından bölge ülkeleri arasındaki siyasi, kültürel ve ekonomik etkileşimin artması, sınırların gevşeyip ve esnemesi ve dolayısıyla halklar arasındaki etkileşimin had safhaya çıkması da beklenmelidir.

Bazı Batılı yazarlar, özellikle İsrail'deki muhafazakarlar ve uluslararası alanda onları destekleyen çevreler, ideolojik ve dini grupların Ortadoğu'da yoksul halklar tarafından tetiklenen ve desteklenen devrim hareketlerini ele geçirebileceklerini ve bu nedenle "Arap Baharı"nın kısa dönebileceğini ileri sürmektedirler (Ignatius, 2011). Devrimlerin bazı ideolojik gruplarca sahiplenildiği ve yönlendirildiği bilinen bir gerçektir. Ama Batı'nın bölgeye bu denli angaje olduğu ve iletişim araçlarının kitleleri etkileme noktasında görülmemiş bir etkinlik düzeyine eriştiği bir dönemde, Müslüman Kardeşler'in ya da herhangi bir ideolojik sağ ya da sol gurubun halk desteği olmaksızın devrimi sahiplenebileceklerini ileri sürmek oldukça güçtür. Eğer ciddi bir siyasi değişiklik, azınlık sayılabilecek kadar küçük gruplarca kolayca sahiplenebiliyorsa buna devrim değil darbe (*coup d'état*) demek gerekir (Heywood, 2006: 56). Fransız Devrimi'nin ve komünist devrimlerin ilan edilmiş birer siyasi projeleri bulunmaktaydı. 1970 İran Devrimi sırasında ise Humeyni, sıkı bir Şii din adamları hiyerarşisi, farklı sosyal grupların ve "çarşı"nın desteği sayesinde devrimi kontrol altına alabilmişti. O dönemde Sovyetler Birliği hala ayakta olduğu için, ABD'nin uluslararası topluma öncülük ederek İran'a bir müdahalede bulunması imkan dahilinde değildi. Üstelik Musaddık'ın bir darbe ile indirilmesi sırasında ABD'nin oynadığı rol bütün İran kamuoyu tarafından bilinmekteydi ve İran'da ABD'ye duyulan öfke had safhaya erişmişti.¹⁸ Bugün ise, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki halklar kendi diktatörlerinden kurtulmak için, Batı'ya karşı duyulan bunca öfkeye rağmen, Batı'dan açık ya da örtülü biçimde yardım talep etmektedirler. Üstelik 1979 İran Devrimi Şiiilerin ülkede iktidara ilk müdahalesi değildi; 1906-1911 Meşrutî Monarşi hareketlerinde de Şiiiler başat rol oynamışlardı.¹⁹ Mısır'da ve diğer Ortadoğu ülkelerinde Müslüman Kardeşler'in ya da herhangi bir Sünnî oluşumun mevcut orduya,

bürokrasiye, burjuvaziye, farklı halk gruplarına ve dış müdahaleye rağmen İslami bir devrime çevirebileceğini kanıtlamak oldukça güçtür.

Türkiye Örnek Mi Değil Mi?

Türkiye, demokrasi ve insan hakları açısından bakıldığında Batılı ülkelere göre oldukça geri durumdadır. Buna rağmen, Ortadoğu ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça iyi bir durumdadır (The Economist, 2011). Küreselleşme çağında tüm ülkeler birbirlerini etkilemektedir. Bizzat Türkiye, bu anlamda Batılı ülkelere etkilenmiştir. Peki, Batılı ülkeler dururken Ortadoğu ülkeleri için neden Türkiye ön plana çıkarılmaktadır? Çünkü Türkiye bir Avrupa ülkesi olduğu kadar, bir Ortadoğu ülkesidir de. Ortadoğu ülkelerinin özgün koşullarının pek çoğu Türk demokrasinin biçimlenmesinde etkili olmuştur. Eğer Türkiye deneyiminin kısmen de olsa başarılı olduğu kabul ediliyorsa, Türkiye'nin bu ülkeler için doğal bir örnek ve öncü olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Nitekim Türkiye'nin deneyimlerinin Ortadoğu'da geniş halk kitleleri üzerinde ilgi uyandırdığını ve derin izler bıraktığını söylemeye gerek bile yoktur. Bu açıdan bakıldığında, bölgede görülen son gelişmelerin Türkiye ile bölge arasındaki etkileşimin had safhaya çıkarması beklenmelidir.

Batı medyasında Türkiye'nin Mısır için örnek olduğu yönündeki yoğun vurgunun bir yönü daha bulunmaktadır: 1979 İran Devrimi'nin ardından bu ülkede ortaya çıkan çalkantıların ve yeni rejim tipinin, ya da Lübnan'da Hizbullah benzeri bir yönetim anlayışının Mısır'da tekrar etmesini engelleme amacı. Sünni kültürün hakim olduğu ülkelerde din adamlarının yönetimi ele geçireceği yönündeki endişeler, ontolojik ve epistemolojik nedenlerden dolayı tamamen yersizdir. Böyle bir durum Şiiilerin çoğunlukta olduğu ülkeler için söz konusu olabilir. Katolik Kilisesi için geçerli olan yargılar, teolojik bakımdan siyasi yetkilerle donatılmış bir din adamları sınıfına sahip olmayan Sünni dünya için ancak bir sapma ve geçici bir durum olarak ortaya çıkabilir. Nitekim tarih boyunca Sünni dünyada din adamlarının iktidar olması sadece istisnai ve geçici bir durum olmuştur.

Beklentiler

Tunus ve Mısır'da başlayan ve tüm Ortadoğu ülkelerine yayılan halk hareketleri bölge için yeni bir dönemin başladığını kesin olarak işaretlemektedir. Bu yeni dönemde artık halkların iradeleri göz ardı edilemeyecektir. Demokratik talepler tüm Arap dünyası boyunca dalgalar halinde yayılacak ve gittikçe daha da artacaktır. Bölge ülkeleri arasındaki etkileşim artacaktır. Sadece ekmek, özgürlük ve adalet taleplerini yerine getirme noktasında halkın taleplerine kulak veren yönetimler iş başında kalabilecektir. Dış güçlere sırtını dayayarak,

içerideki demokratik unsurları dışarıya karşı umacı gösterip kendini vazgeçilmez addeden, içeride ise polis devleti aracılığıyla demokratik güçlerin gelişmesini engelleyen yönetimlerin bundan böyle iş başında kalmaları artık imkansızdır. Son altmış yıla bakıldığında bu durum, adına devrim densin ya da denmesin, bölge için çok ciddi bir dönüşüm anlamına gelmektedir.

Bölgenin yeni yönetimleri özgürlükler ve güvenlik arasında bir denge kurmaya çalışacaklardır. Değişimi kısıtlamaya çalışan muhafazakar kesimler, özgürlükler üzerindeki kısıtlamaların sürmesi gerektiğini savunmaya devam edeceklerdir. Değişim yanlıları ise özgürlüklerin olabildiğince genişletilmesi için çaba göstereceklerdir. Tarafların gücü, özgürlük-güvenlik ikileminde denge noktasının neresi olacağını belirleyecektir. Ama siyasi kültürde görülen değişim ve iletişim imkanlarının gelişmesi nedeniyle, dengenin özgürlükler lehine kayması büyük olasılıktır. Esasen özgürlüklerin genişletilmesinin, halk kitlelerini rahatlatıp radikal akımların önünü kesecek ve ekonomik refahı artıracak olması nedeniyle, güvenliğin güçlenmesine uzun vadede büyük katkı sağlayacağı ortadadır.

Demokratikleşme hareketi halklar arasında geçişkenliği artıracak, bu da doğal olarak yönetimler arası iş birliği ve koordinasyon çabalarının yoğunlaşmasını sağlayacaktır. Bu durum, son dönemde komşular arası sıfır sorun ilkesine dayalı ve çok boyutlu bir dış politika arayışında olan Türk dış politikası için ise daha karmaşık bir ilişkiler ağını ve yeni ufukları işaret etmektedir.

Jeostratejik konum, demografi, kültürel ve akademik üstünlük gibi faktörler nedeniyle Mısır'da görülen değişiklikler bütün Arap dünyasını etkileyecektir. Demokratikleşme, Mısır'ı siyasi, kültürel ve ekonomik bakımdan Arap dünyasının ve bölgenin çekim merkezi haline getirecektir. Ama değişim ve etkileşimin ani olması beklenilmemelidir. Eski düzenin etkileri bürokratik, siyasi, ekonomik ve sosyal ilişkiler üzerinden devam edecektir. Değişim ise bölgesel ve küresel aktörlerin irade ve tutumlarına göre biçimlenecektir. Mısır, Türkiye ve İran ile birlikte, 1970'li yıllara gelinceye dek Ortadoğu'nun en önemli oyuncularından biri durumundaydı. Önümüzdeki dönemde Mısır'ın dış politikada eski konumunu yeniden kazanacağı, her alanda donuklaşan ve durağanlaşan Mısır'ın yerinde hareketli ve hayat dolu, Ortadoğu'ya ve tüm İslam dünyasına canlılık getiren bir Mısır'ın doğmakta olduğu ileri sürülebilir. Mısır ile birlikte tüm Arap dünyasının uluslararası alandaki etkinliğinin artması beklenilmelidir.

Küresel ve bölgesel güçler, bölge ile ilgili politikalarını belirlerken sadece yönetimleri değil, bölge halklarının taleplerini de göz önünde bulunduracaklardır. İsrail bölgedeki devlet terörüne dayalı etkinliğini kaybedecek, bölge ülkeleri ile uyumlu ve bütünleşik politikalar üretebildiği ölçüde beka sorununu çözümlenebilecektir. Ama eğer İsrail uluslararası hukuk ve

asgari insani kriterler bakımından zalim bir devlet imajı görünümünü korumaya devam ederse, kitleler yönetimleri İsrail karşıtı politikalar izlemeye zorlayacaktır.

Aslında, geleneksel olarak Ortadoğu'da nitelikli bir Yahudi düşmanlığından söz etmek mümkün değildir. Son dönemde İsrail'e karşı duyulan öfkenin nedeni dini ve ideolojik değil, sadece bu ülkenin 1948 yılından itibaren bölgede uyguladığı politikaların ortaya çıkardığı adaletsizlik imajıdır. Dolayısıyla bölge halkı nezdinde İsrail karşıtı havanın yumuşaması, İsrail'in 20. yüzyıl boyunca bölgede uyguladığı politikaların meşru kabul edilebilir bir çizgiye çekilmesine ve hataların telafi edilmesine bağlıdır. Aksi halde, İsrail'e karşı duyulan öfke katlanarak devam edecek, bu da İsrail'i bölgede şimdiye kadar görülmemiş biçimde zor durumda bırakabilecektir.

Bölgedeki Batı düşmanlığının temel nedeni 19. ve 20. yüzyıllarda uygulanan sömürgeci politikalar. İsrail'e verilen kayıtsız şartsız destek bu düşmanlığı derinleştirmiştir. Ancak mevcut durumda, bölge ülkelerinin kamuoyları nezdinde görülen Batı karşıtlığı ne kadar derin olursa olsun, telafi edilemez değildir. Geçmişte yapılan hatalar düzeltilir, hasarlar telafi edilir ve taraflar arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi için iyi bir kamu diplomasisi faaliyeti yürütülürse, Ortadoğu ülkeleri ile Batı arasındaki ilişkiler meşru bir zemine oturtulabilir ve yakın tarihte görülmedik bir biçimde çok daha olumlu boyutlara taşınabilir.

SON NOTLAR

* Dr., TASAM (Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi) Ortadoğu Masası, İstanbul.

¹ Türk siyasi hayatında kimlik politikaları ve iç-dış politika etkileşimi ile ilgili olarak daha geniş bir açıklama için bkz. Bozdağloğlu, 2003.

² Konstrüktivist teorinin geniş bir açıklaması için bkz. Özev, 2011: 9-65.

³ Batılılaşma eğilimleri ve çabaları ile ilgili olarak bkz. Lewis, 2003, ss. 365-384; Amin, 2000, ss. 45-54.

⁴ Arap kimliği tüm Arap dünyasında 20'den fazla ülkeyi kapsadığı için Arap ülkelerinde bir ulusal kimlikten söz etme imkanı yoktur. Nasır döneminde uygulanan ve tüm Arapları kuşatmayı amaçlayan politikalar ise bölge ülkeleri arasındaki ayrışmaları derinleştirmiştir. Bu nedenle Arap ülkeleri için "ulusal kimlik" yerine "ülkesel kimlik" kavramını kullanmak daha doğru olacaktır.

⁵ Arap dünyasında devlet inşası ile ilgili olarak bkz. Hinnebusch, 2002: 1-27.

⁶ Demokrasinin ve liberalizmin insanlığın ilerlemesinde son aşama olduğu ve SSCB'nin ortadan kalkması ile birlikte tüm dünya için -ve tabii ki Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri için- kaçınılmaz tek seçenek olduğu Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" teorisiyle ilan edilmiştir. (Fukuyama, 1992). Amerikan basın arşivleri tarandığında bu dönemde Ortadoğu'da tek demokrasinin İsrail olduğunu, bu durumun Arap ülkelerinin demokratikleşmesinin önünde önemli bir siyasi ve psikolojik engel teşkil ettiğini belirten çok sayıda köşe yazısı olduğu görülmektedir. Bu yazılar Arap dünyasının demokratikleşmesi gerektiğini açıkça belirtmeseler de ima etmekte ve 2000'li yıllarda ABD kamuoyunca benimsenen, bölgenin kendi içinden olmasa da dışarıdan zorlamayla demokratikleşmesi gerektiği yönündeki

görüşlere zemin hazırlamaktaydı. Akademik dünyada da bu tür yayınlara rastlamak mümkündür. Örneğin bkz. Brynen, Korany and Noble, 1995.

⁷ 2009 yılı itibariyle toplam kanıtlanmış ham petrol rezervi yaklaşık 1,238 milyar varildir. OPEC üyesi 11 ülke toplam ham petrol rezervlerinin %78'ine (896 milyar varil) sahiptir. Ortadoğu'daki ham petrol rezervleri ise yaklaşık 755 milyar varildir. Bu rezervlerin 264 milyar varili S. Arabistan, 138 milyar varili İran, 115 milyar varili Irak, 98 milyar varili BAE, 102 milyar varili Kuveyt ve 27 milyar varili Katar'a aittir. Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %44'ü Irak ile birlikte altı Körfez ülkesinin elindedir. Kuzey Afrika ülkelerindeki petrol rezervleri yanında her iki bölgedeki doğalgaz rezervleri birlikte dikkate alındığında söz konusu ülkelerin dünya enerji güvenliğinde tartışılmaz öneme sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. (US Energy Information Administration, 2009).

⁸ Konuyla ilgili İsrail yaklaşımı için bkz. Schweitzer, 2010: 21-28.

⁹ ABD'nin Irak işgalinin ve diğer çabalarının Ortadoğu'da demokrasinin gelişmesine büyük katkı sağladığı yönündeki görüşlere örnek olarak bkz. Rubin, 2005.

¹⁰ 1980'li yıllarda Ortadoğu'da görülen protesto gösterilerin özet anlatımı için bkz. Bayat, 2000; United Nations Research Institute for Social Development: iii ve 5.

¹¹ Bu dönemde Ortadoğu'daki İslami hareketler ile ilgili olarak bkz. Al Soos, 2008.

¹² Mısır'daki polis sayısı ile ilgili bilgiler TASAM tarafından düzenlenen etkinliklere bölgeden gelen katılımcılardan şifahen alınmıştır.

¹³ Örneğin 1990-2011 yılları arasında Doğu Asya ve Pasifik ülkelerinde yoksulların (günde 2 dolardan daha az gelire sahip olanların) sayısı yaklaşık %15, Çin'de yaklaşık %25 oranında azalırken, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yaklaşık %40 oranında artmıştır. Ortadoğu'daki petrol zengini ülkeler bu oranın içinden çıkarıldığında durumun vahameti daha çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadır bkz. DPT, 2007: 11.

¹⁴ Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin küresel ekonomiyle bütünleşebilmeleri için yapılması gerekenlerle ilgili olarak Dünya Bankası'nca çok sayıda rapor yayınlanmıştır. Örneğin bkz. Dasgupta, 2004.

¹⁵ Arap milliyetçiliğinin 1970'li yıllardan itibaren güç kaybetmeye başlaması ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Özev, 2011: 245-64.

¹⁶ Son dönem Arap halk hareketlerinin temel sloganlarından biri olan '*kerameh*' (saygınlık) son kertede Batı'da evrensel bir değer olarak benimsenen insan haklarının bir ifadesi olarak görülebilir.

¹⁷ Küresel ekonomik ve sosyal gelişmelerin Ortadoğu'daki halk hareketleri üzerindeki etkisi ile ilgili olarak bkz. Dönmez, 2011: 9-10.

¹⁸ Musaddık'a yapılan darbe ve sonrasında İran'da yaşanan olayların ve bu noktada ABD müdahalesinin 1979 İran Devrimi üzerinde oynadığı rolün geniş bir açıklaması için bkz. Kinzer, 2004.

¹⁹ Şiilerin 1906-1911 Meşrutiyet hareketlerinde oynadıkları rol için bkz. Hashemi, 2010: 50-60.

KAYNAKÇA

AL SOOS, I. (2008), 'The Islamic Movements: Emerging Actors in the Middle East Politics', *Trabajos S Ensayos*, No 7, February.

ALSHOBAKI, A. (2010), 'Parties, Movements and Prospects for Change in Egypt', *Arab Reform Bulletin*, 20 May 2010, <http://www.carnegieendowment.org/2010/05/20/parties-movements-and-prospects-for-change-in-egypt/48d>, (e.t. 29/07/2011).

AMIN, G. (2000), *Whatever Happened to the Egyptians?: Changes in the Egyptian Society from 1950 to the Present*, Cairo: the American University in Cairo Press.

AMNESTY INTERNATIONAL REPORT (2010), <http://thereport.amnesty.org/en/download>, (e.t. 26/04/2011).

ARENDRT, H. (1990), *On Revolution*, London: Penguin Books.

ATACAN, F. (2011), "Ortadoğu ve Arap Coğrafyasında Güncel Dinamikler", <http://www.medya73.com/ortadogu-ve-arap-cografyasinda-guncel-dinamikler-haberi-575397.html>, (e.t. 27/07/2011).

AT-TAWBAH, G. (2011), "Lima Zha Necahat es-Sevratü el-Ân" (Devrim Niçin Şimdi Başarılı Oldu?), *Al-Jazeera*, 21.04.2011, <http://www.aljazeera.net/NR/exeres/2DADCC33-0C28-4939-9E84-18B40D378F5A.htm?GoogleStatID=1>, (e.t. 22/04/2011).

AWARTANI, H. (2008), "The State of Political and Economic Reforms in the MENA Region", *Center for Private Sector Development (CPSD), Washington DC*, www.developmentinstitute.org/member/...mena/awartani_mena_outline.pdf, (e.t. 24/04/2011).

BAYAT, A. (2000), "Social Movements, Activism and Social Development in the Middle East", *Civil Society and Social Movements Programme Paper*, No 3, November, United Nations Research Institute for Social Development.

BELLIN, E. (2008), "Democratization and Its Discontents: Should America Push Political Reform in the Middle East?", *Foreign Affairs*, July-August, <http://www.foreignaffairs.com/articles/64462/eva-bellin/democratization-and-its-discontents?page=show>, (e.t. 28/04/2011).

BOZDAĞLOĞLU, Y. (2003), *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: a Constructivist Approach*, New York: Routledge.

BRYNEN, R.; BAHGAT, K. and PAUL, N. (eds.) (1995), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World: Theoretical Perspectives*, Boulder: CO: Lynne Rienner.

COMMINS, D. (2006), *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, London: I.B. Tauris,

DASGUPTA, D. (2004), "Current World Trade Agenda: Issues and Implications for the MENA Region", *MENA Region Working Paper Series No. 35*, May, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/MENAEXT/0,,contentMDK:21086689~menuPK:532081~pagePK:146736~piPK:226340~theSitePK:256299~isCURL:Y,00.html>, (e.t.25/04/2011).

DÖNMEZ, R. Ö. (2011), 'Yeni Siyasetin Kodları ve Ortadoğu'daki Devrimler: Gerçekten Devrim Mi?', *Ortadoğu Analiz*, Haziran, Cilt 3 Sayı 30.

DPT (2007), "Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele", *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, s. 11, www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/3087/oik691.pdf, (e.t. 25/05/2011).

FUKUYAMA, F. (1992), *The End of History and the Last Man*, Newyork: Macmillan.

GAUSE, F. G. (1999), "Systemic Approaches to Middle East International Relations", *International Studies Review*, Vol. 1, No. 1, Spring.

GERGES, F. A. (2005), *A Far Enemy: Why Jihad Went Global*, Cambridge University Press.

HASHEMI, N. (2010), "Religious Disputation and Democratic Constitutionalism: the Enduring Legacy of the Constitutional Revolution on the Struggle for Democracy in Iran", *Constellations*, Volume 17, No1, ss. 50-60.

HEYWOOD, A. (2006), *Siyaset*, Çev. Bekir Berat Özipek vd., İstanbul: Liberte.

HINNEBUSCH, R. (2002), "Introduction: The analytical Framework", Raymond Hinnebusch ve Anoushiravan Ehteshami (eds.), *The Foreign Policies of the Middle East* içinde (1-27), Boulder, CO: Lynne Rienner.

HINNEBUSCH, R. (2003), *The International Politics of the Middle East*, Manchester University Press, Manchester.

İBRAHİM, S. E. (1996), "Ethnic Conflict and State Building in the Arab World, *MOST Discussion Paper*, No.10.

IGNATIUS, D. (2011), "What Happens When the Arab Spring Turns to Summer?", *Foreign Policy*, April, http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/04/22/what_happens_when_the_arab_spring_turns_to_summer, (e.t. 24/04/2011).

KASLER, K. ve THOMPSON, W.,(2005), *Puzzles of Democratic Peace: Theory, Geopolitics, and the Transformation of the World Politics*, New York, Palgrave Macmillan.

KAYE, D. D. ve diğerleri,(2008), *More Freedom, Less Terror?: Liberalization and Political Violence in the Arab World*, Santa Monica: RAND Corporation.

KINZER, S.(2004), *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, Çev: Selim Önal, İstanbul: İletişim.

KRATOCHWIL, F. V. (1988), 'The Protagorean Quest: Community, Justice, and the "Oughts" and "Musts" of International Politics', *International Journal*, no 43.

LEWIS, B. (2003), *Ortadoğu*, Çev.Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, ss. 365-384;

ÖZEV, M. H. (2011), *Petrol Sermayesi ve Uluslararası İlişkiler: 1973 Sonrası Körfez Ülkeleri Örneği*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

PETERSON, J. E. (1992), *The Arab Gulf States: Steps Toward Political Participation*, New York: Praeger Publishers, 1988, ss. 190-6;

ABU-HAMAD, A. (1992) *Empty Reforms: Saudi Arabia's New Basic Laws*, Human Rights Watch: USA, Mayıs, ss. 55-63.

RUBİN, M. (2005), 'Iraq and the Democratization of the Middle East', *Middle Est Forum*, October 14, <http://www.meforum.org/780/iraq-and-the-democratization-of-the-middle-east>,(e.t.28/07/2011).

RUSSET, B. (1993), *Grasping the Democratic Peace*, New Jersey: Princeton University Press.

SCHWEITZER, Y. (2010), "The Terrorism Threat against Israel from Al Qaeda and Global Jihad", *Military and Strategic Affairs*, Volume 2 No. 1, June.

SHARP, J. M. (2005), "The Middle East Partnership Initiative: an Overview", *CRS Report for Congress*, February 8.

US ENERGY INFORMATION ADMINISTRATION (2005), "World Proved Reserves of Oil and Natural Gas, Most Recent Estimates", <http://www.eia.doe.gov/emeu/international /reserves .html> (e.t. 27/10/2009).